

PROTIVUREČJE SAVREMENOG SVETA I PODRUŠTVLJAVANJE
PROIZVODNJE

A) Ulazeći u poslednju petinu svog trajanja, XX vek nas ponovo, ambijentom ekonomsko-socijalno-istorijskog zbivanja, upozorava na duboke strukturalne i veoma složene promene u društvenoj stvarnosti savremenog sveta.

Prisutna tendencija najnovijeg doba, prelazak kapitalističkog načina proizvodnje i buržoaskog sistema društvenih odnosa u socijalizam pod uticajem naraslih proizvodnih snaga, valorizovana je novim procesima i sadržajima u razvitku opšte krize i dezintegracije kapitalizma. Evidentno je da su ti procesi i sadržaji, koji dovode do evolutivnih promena u biću kapitalizma kao svetskog sistema, uslovljeni kako unutrašnjim uzrocima (otkazivanje osnovnih regulatora kapitalističke privrede: zakona profita i zakona krize, tendencija opadanja prosečne profitne stope, pojava države kao ekonomskog subjekta itd.), tako i spoljnim uzrocima (nastanak i razvoj socijalizma, frontalno nadiranje socijalizma i frontalno raspadanje kolonijalizma posle II svetskog rata,¹⁾ kriza izvoza sirovina i energije, kriza svetskog mehanizma razmene²⁾).

Spoljašnje manifestacije erozije kapital-odnosa, izražavaju se u raznolikom spektru teškoća sa kojim se suočava kapitalistički svet, a samim tim i celokupna svetska privreda; posledice inflacije cena nafte i njenih derivata, rastuća inflacija uz istovremenu staganaciju privrednog rasta,³⁾ negativni platni bilansi, povećanje nezaposlenosti, recesione tendencije, „doprinos“ multinacionalnih kompanija akutnoj privrednoj krizi, kao i nemoć zvanične ekonomske teorije i politike da dâ delotvorne odgovore na postojeće stanje.⁴⁾

Deo promena u savremenom svetu i posledica sa kojim se suočava savremeni kapitalizam, koje je sam stvorio i prouzrokovao, možemo sagledati kroz promene geo-političke situacije u svetu.

¹⁾ Vidi J. Petrović: Politička ekonomija, „Savremena administracija“ Beograd 1975, str. 374 i dalje.

²⁾ Vidi: I. Maksimović: Politička ekonomija, „Savremena administracija“, Beograd 1979, str. 489/491.

³⁾ Vidi: Č. Levinson: Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije, BIGZ, Beograd 1974.

⁴⁾ Vidi: Z. Pjanić: Kriza savremenog kapitalizma, Treći program, RTB, 1975, br. 27.

Kolonijalni posedi velikih sila
(milioni kv. km. i milioni stanovnika)

	Kolonije		Metropole			Ukupno		
	1876	1914	1914	1914	1914	1914	1914	
	kv./km. stanov.	kv./km. stan.	kv./km. stan.	kv./km. stan.	kv./km. stan.	kv./km. stan.	kv./km. stan.	
Engleska	22,5	251,9	33,5	393,5	0,3	46,5	33,8	440,0
Rusija	17,0	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2	22,8	169,4
Francuska	0,9	6,0	10,6	55,5	0,5	39,6	11,1	95,1
Nemačka	—	—	2,9	12,3	0,5	64,9	3,4	77,2
Sjed. Države	—	—	0,3	9,7	9,4	97,0	9,7	106,7
Japan	—	—	0,3	19,2	0,4	53,0	0,7	72,2
Ukupno 6 velikih sila	40,4	273,8	65,0	523,4	16,5	437,2	81,5	960,6
Kolonije ostalih država (Belgije, Holandije i dr.)							9,9	45,3
Polukolonije (Persija, Kina, Turska)							14,5	361,2
Ostale zemlje							28,0	289,9
Cela zemlja							133,9	1657,0

Promjene odnosa snaga u svijetu⁶⁾

(u %)

	1923		1961	
	Teritorij	Stanov.	Teritorij	Stanov.
Socijalističke zemlje	16,0	7,5	26,0	35,5
Razvijene kapitalističke zemlje	23,0	29,0	23,0	21,0
Nerazvijene zemlje	61,0	63,5	51,0	43,5
(u tome kolonije)	45,0	32,0	7,5	1,5

Poređenjem ovih dviju tabela, nastalih u nevelikom vremenskom intervalu, evidentno je kakve su se duboke strukturalne promene odvijale. Dok je granica između XIX i XX veka označavala „završetak” teritorijalne podele sveta između malog broja najrazvijenijih imperijalističkih sila, sredokrača XX veka ukazuje na kvalitativne promene koje su se u međuvremenu desile; pojava socijalizma na svetskoj sceni, i raspad kolonijalnog sistema.

Međutim, mozaik svetsko-istorijske pozornice nebi bio potpun, ukoliko ne pomenemo jednako nezaobilazne, a relevantne tendencije u razvoju socijalizma i onog segmenta svetske zajednice koga zovemo „svetom nerazvijenih”, odnosno „zemlje u razvoju”, „svetom u razvoju” ili „treći svet”. One (tendencije), ga svoj način doprinose protivrečju savremenog sveta, naravno u kontekstu prisutnosti kapitalizma kao svetskog sistema.

⁵⁾ V. I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, „Kultura”, Beograd, 1967, str. 112.

⁶⁾ Izvor: Mirovanja ekonomika i međunarodnije otnošenija, Moskva, № 4, 1963, Cit. prema, B. Čosić: Socijalizam kao svjetski proces, Politička ekonomija socijalizma, „Informator”, Zagreb 1971, str. 41.

Naime, na planu konstituisanja socijalističkih odnosa proizvodnje pored pozitivnog trenda; — izgradnja socijalizma na 26% svetske površine sa više od 35% svetskog stanovništva,⁷⁾ kidanje imperijalističkog imperijuma i razaranje „jedinstva“ kapitalističkog svetskog ekonomskog sistema, podruštvljavanje proizvodnih snaga i proizvodnje „eksproprijacijom eksproprijatora“ (revolucionarna rekonstrukcija kapitalističkih produkcionih odnosa), — evidentan je i negativan trend. Negativan trend uslovljen je činjenicom, da socijalističkom revolucijom „neposredni proizvođač“ (radnička klasa) nije istovremeno ovladao celinom društvene reprodukcije, a posebno proširenom reprodukcijom (minulim radom), što je uslov i temelj stvarne transformacije kapital odnosa.⁸⁾ Rezultat ovako prisutne tendencije ogleda se u konstituisanju i „održavanju“ državne svojine nad sredstvima za proizvodnju, hipertrofiji državnog i birokratskog aparata, a sledstveno tome, radnička klasa još se nalazi u poziciji „objekta“, a ne „subjekta“ ukupnih društvenih kretanja. Sve to navodi na zaključak, da ukidanje kapitalističkih klasnih produkcionih odnosa, nužno ne dovodi i do eliminacije kapital odnosa, te da se u krajnjoj instanci, još uvek radi o horizontu građanskog „odnosa“ — transformisanog ali ne i prevaziđenog.

Refleksije ovakvog stanja na svetskom nivou, ogledaju se kako na ekonomskom planu (relativna zatvorenost nacionalnih tržišta i regionalnog tržišta,⁹⁾ uspostavljanje ekonomskih odnosa, posebno sa nerazvijenim zemljama, putem klasičnih instrumenata tržišnog mehanizma u cilju korišćenja tehnoloških prednosti, indiferentnost prema zahtevima nerazvijenih zemalja za uspostavljanje novog ekonomskog poretka itd.), tako i na političkom planu (blokovska isključivost, političko — ekonomski rivalitet, i što je posebno značajno, penetracija vojno-političkih konflikata u odnosima među socijalističkim zemljama).

To bi bila jedna dimenzija izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje, dok bi druga dimenzija, ukazivala na oubličavanje i prodor socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje zasnovanih na premisi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju. Navedena tendencija, saobrazno istorijskim stremljenjima radničke klase, nagoveštava i aktuelizira mogućnost ostvarenja konačnog cilja radničke klase, prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga.¹⁰⁾ Tme se prevazilazi protivu-

⁷⁾ Vidi tabelu gore.

⁸⁾ „Socijalistička revolucija razvija preobražavajuće političke i društveno-ekonomske procese na bazi dva osnovna akta: 1) eksproprijacija buržoazije i 2) povezivanje proširene reprodukcije sa slobodnom samoupravnom akcijom radničke klase.“

„Revolucija započinje prvim a završava drugim aktom radikalnu rekonstrukciju dotadašnjeg istorijskog odnosa između živog i opredmećenog rada, to jest oblika svojine na sredstva za proizvodnju“. (M. Hadživasiljev; Velika istorijska prekretnica, „Nolit“, Beograd 1971, str. 335).

⁹⁾ „U socijalističkim zemljama (u „socijalističkom lageru“) mnogobrojna pitanja iz međunarodnih ekonomskih odnosa rešavaju kao međudržavna pitanja. Na taj su se način objektivni ekonomski procesi koji su se razvijali po logici ekonomskih zakona suvremene epohe razvoja proizvodnih snaga u socijalizmu svodili pod okrilje tzv. „socijalističkog lagera“ zemalja i time se otvaraju putovi blokovske politike“. (B. Čosić: Socijalizam i svjetska privreda, Politička ekonomija socijalizma, „Informator“, 1971, str. 326).

¹⁰⁾ „Samo su proleter i našeg doba, potpuno isključeni iz svake samodelatnosti, kadri da postignu svoju potpunu, ne više ograničenu samodelatnost, koju

rečnost dualnog odnosa (između kapitala i rada) u kapitalizmu, kao i „insuficijentnost” državno-centralističkog oblika organizacije socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Empirijski,¹¹⁾ sistem socijalističkih samoupravnih odnosa, nije prisutan na svetskoj pozornici u onoj meri u kojoj su zastupljeni ostali, možemo reći, istorijski prolazni tipovi odnosa proizvodnje. To istovremeno ne znači, da samoupravljanje nema planetarne pretenzije i da nije uobličena alternativa, proistekla upravo iz tendencija područstvljenih proizvodnih snaga i njima neodgovarajućih (konfliktnih) proizvodnih odnosa. „Pregnantno rečeno, samoupravni socijalizam, svakako više kao projekt i intencija nego kao razvijena empirija, više kao svjetsko-istorijska tendencija, kao „jedini ispravan put ne samo za nas nego za čitav svijet”, pretstavlja okosnicu jedne transgrađanske konvergencije na planetarnom nivou u kojoj se svi prezentni društveno-politički i ekonomski sistemi pojavljuju kao više ili manje zakašnjeli saputnici socijalističkog samoupravljanja”.¹²⁾

Najzad, kao nezaobilazan faktor u obličavanju jednog koncepta za sintezu savremene stvarnosti, pojavljuje se onaj segment svetske zajednice, koga uobičajeno nazivamo „trećim svetom”.

„Svet nerazvijenih”, kao posledica tendencije erozije kapital odnosa i tendencija osobenih revolucionarnih preobražaja, s anticipacijom odnosa koji neće biti fundirani na „pravilima igre” kapital odnosa, pojavljuje se kao vezivno tkivo univerzalizacije svetskih zbivanja. Bivše kolonijalne zemlje, pravno i politički slobodne ali, ekonomski još uvek zavisne, jer dijalektika apstraktnog rada i dijalektika zakona viška vrednosti vlada svetskim ekonomskim odnosima, na svojevrsan način svedoče o novom stepenu protivurečnosti svetskih odnosa. To implicira, jasno uz sadejstvo ostalih gore pomenutih tendencija, zaključak; da je svet jedinstvena i nedeljiva celina.

Međutim, treba naglasiti, da se radi o jedinstvu na antagonističkoj osnovi. Naime, postoji dramatičan nesklad, između ukupnih potencijala proizvodnih snaga, rasporeda istih i oblika odnosa u kojima se ostvaruju. „Dvadeseti vek je od samog početka drastičan primer nesa-

čini prisvajanje totaliteta proizvodnih snaga i na taj način određen razvitak totaliteta sposobnosti. Sva ranija revolucionarna prisvajanja bila su ograničena, individue, čija je samodelatnost bila skučena ograničenim oruđem za proizvodnju i ograničenim opštenjem, prisvajale su to ograničeno oruđe za proizvodnju i stoga su dovele samo do nove ograničenosti. Njihovo oruđe za proizvodnju je postalo njihovo vlasništvo, ali one same su ostale podređene podeli rada i svom sopstvenom oruđu za proizvodnju. U slučaju svih dosadašnjih prisvajanja mnoštvo individua je ostalo podređeno jednom jedinom oruđu za proizvodnju; u slučaju prisvajanja proletera masa oruđa za proizvodnju mora biti podređena svakoj individui a svojina svim individuama”. (K. Marks—F. Engels: Nemačka ideologija, Dela, tom VI, „Prosveta”, Beograd, 1976, str. 66—67).

¹¹⁾ Institucionalno i kao praksa izgradnje socijalističkih odnosa proizvodnje, samoupravljanje je prisutno samo u Jugoslaviji. Međutim, uvek kada radnička klasa, revolucionarno istupa sa autentičnim zahtevima svoga bića, ideja samoupravljanja je manje ili više prisutna. Kao tendencija prisutna je u svetskim razmerama. Vidi iscrpnije kod, N. Kecmanović: Ideologija i istina, NIP „Mladost, Bgd., 1977, str. 5—7 i 191—216.

¹²⁾ N. Kecmanović: Ideologija i ... str. 6.

glasnosti stvarnog ljudskog življenja sa epohalnim izumima koji bi zaista mogli da promene lik čovečanstva, kada bi bilo dovoljno samo njihovo postojanje".¹³⁾

Faktografija savremene svetske stvarnosti, veoma ubedljivo i dokumentovano govori u prilog ovakvoj konstataciji. Situacija je takva, da na jednoj strani, predstoji nova industrijska revolucija bazirana na dostignućima naučno — tehnološkog razvoja; automatizacije, kompjuterizacije, kibernetizacije, bionizacije, jednom rečju, scijentizacije procesa proizvodnje.¹⁴⁾ Na drugoj strani, svedoci smo, da je velikom broju zemalja u razvoju i prva industrijska revolucija daleka budućnost, te da su ustvari bliže svojoj prošlosti nego budućnosti.

Ovakvo stanje okolnosti u svetskim razmerama, navelo je A. Emanuela da donese, pesimistički i sa ukusom gorčine zaključak: „*Svijet nam je siromašan*“...¹⁵⁾ (podvukao TK). A. Emanuel nam iznosi veoma ubedljive argumente za ovakav zaključak: „... Ako ekonomskom nerazvijenosti nazivamo stanoviti odnos koji bi mogao biti odnos između kvantitete i kvalitete efektivnih sredstava za proizvodnju i potencijala proizvodnih snaga izraženog sadašnjom tehnološkom razinom, ili, kraće rečeno između postojećih i budućih oruđa, tada je cio svijet nerazvijen. U vrijeme interplanetarnih raketa i automacije stanovništvo od oko 3 1/2 milijarde ljudi raspolaže samo s oko milijun i pol kilometara železničkih pruga i godišnjom proizvodnjom od oko 25 milijuna vozila svih vrsta, što stotine milijuna ljudi prisiljava da se i dalje kreću najprimitivnijim sredstvima ili pješice; naša proizvodnja cementa i čelika ne prelazi 450 milijuna tona po svakom proizvodu, tako da najznatniji dio stanovništva Zemlje živi u kolibama od slame ili nečemu sličnom“.¹⁶⁾

S obzirom na veoma izražen problem poljoprivredne proizvodnje u kontekstu latentne, a često i akutne gladi koja pogađa zemlje u razvoju. A. Emanuel prezentira frapantne podatke. „Već je rečeno da nam je planeta na ugaru: na oko 70 milijuna kilometara kvadratnih obradive zemlje, manje od 1/8, samo oko 8 milijuna je obrađeno, dok velik dio tog zemljišta ne zna za traktor pa čak ni za životinjsku vuču“.¹⁷⁾

Na kraju, da ne bi bilo dileme, šarena slika preseka, dobija svoje crno-bele dimenzije: „U ovom siromašnom i nerazvijenom svijetu međutim, nekoliko je otočića s visokom razvijenosti na kojima je koncentrirano otprilike 9/10 opreme i općenito ljudskih i materijalnih snaga cjelokupnog čovječanstva. U cjelini, suvremeni svijet je sličan ev-

¹³⁾ M. Đorđević — Ž. Gudac: Iz novije političke istorije, FPN, Beograd, 1975, str. 12.

¹⁴⁾ O osnovnim komponentama scijentiziranog procesa proizvodnje; automatizaciji, kompjuterizaciji, kibernetizaciji i bionizaciji vidi iscrpnije kod: A. Dragičević: Aktualna politička ekonomija, „Centar za kulturnu djelatnost SSO“, Zagreb, 1979, str. 163—169.

¹⁵⁾ „Svijet nam je siromašan: u statističkim podacima koje je 1955 godine objavio Kindlberger svjetski neto proizvod iznosi oko 330 dolara godišnje po stanovniku, što je otprilike blizu prosjeka Latinske Amerike. Singer je utvrdio da je ekonomsko blagostanje ljudskog bića u ne-sovjetskom svijetu 1956. manje nego 1913. ili možda 1900. (A. Emanuel: Nejednaka razmena, cit. prema, Marksizam — misao savremene epohe, „S. list“, Bgd. 1976, Tom I, str. 879.

¹⁶⁾ A. Emanuel: Ibid. str. 879.

¹⁷⁾ A. Emanuel: Ibid. str. 879.

ropskom svijetu na početku industrijalizacije”...”,¹⁸⁾ odnosno „jaz između bogatih i siromašnih, ta vulkanska protivurečnost savremenog sveta, povećao se od 1:3 na 1:70 (između prihoda po stanovniku u najrazvijenijim i nerazvijenijim zemljama)”.¹⁹⁾

Međutim, na izgled „čudnom” igrom slučaja, lice svetske podeljenosti, akumulacije bogatstva na jednom polu i akumulacije bede na drugom polu, samo je naličje sopstvene podeljenosti kapitalističkog načina proizvodnje. Kapitalizam, reprodukujući svoje protivurečnosti na svetskom nivou, ustvari, prenosi rezultate sopstvenog proizvoda na proširenoj osnovi. Ti rezultati su istovetni, koji su prisutni i u nerazvijenim zemljama, mada, pored i uz kolosalno razvijene proizvodne snage. Kapital ne može izvan svoje suštine (proizvodnja radi profita). „U najrazvijenijim zemljama sveta postoji masa (gotovo 20 do 25 odsto stanovništva) siromašnih”.²⁰⁾ „To je prizor srednjovekovnog siromaštva usred bujnog obilja. Osakaćenog duha i tela, ti ljudi žive ispod nivoa neophodnog za pristojnu ljudsku egzistenciju. Oni ne umiru od gladi ali su gladni, bez odgovarajućih uslova stanovanja, školovanja i medicinske brige... Uvreda je da postoji takva socijalna beda. Onog trenutka u istoriji kada su ljudi prvi put dobili materijalne mogućnosti da ostvare drevni san i da okončaju siromaštvo, nedostaje im snaga i volja da to ostvare. Savesti dobro stojećih su žrtve obilja, životi siromašnih za žrtve fizičke bede”. (M. Harington, Druga Amerika).²¹⁾

B) Složenost protivurečnih tendencija savremenog istorijskog razdoblja, gde „nešto gigantsko umire i nešto novo, *divovsko se rađa*”,²²⁾ (podvukao M. Pečujlić) kap konglomerat dejstva ekonomskih, političkih, socijalnih i idejnih procesa, moramo posmatrati u kontekstu razvoja ekonomske osnovice.²³⁾

Ispod „recitativa” događajne istorije, odvijaju se procesi u ekonomskoj strukturi društva,²⁴⁾ kao permanentna interakcija njenih sastavnih delova: proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Marks, upravo u dijalektičkom jedinstvu prožimanja suprotnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, pri čemu primat pripada proizvodnim snagama, vidi krucijalnu činjenicu društveno-istorijskog razvoja. Proizvodne snage na određenom stepenu svog razvoja, dolaze u sukob sa postojećim pro-

¹⁸⁾ A. Emanuel: Ibid. str. 879.

¹⁹⁾ M. Pečujlić: Susret svetova, Marksizam-misao savremene epohe, „S. list”, Bgd. 1976, Tom I, str. XXXIX.

²⁰⁾ M. Pečujlić: Ibid. str. XXXIX.

²¹⁾ Cit. prema, M. Pečujlić: Ibid. str. XXXIX.

²²⁾ M. Pečujlić: Susret svetova ... str. IX.

²³⁾ „Određuje ne volja ili delatnost pojedinca, nego „milost” nadmoćnih, ali nepoznatih ekonomskih snaga”. (F. Engels: Razvoj socijalizma od utopije do nauke, Uvod engleskom izdanju, izabrana dela Marks—Engels u dva toma, Tom II, „Kultura”, Beograd, 1950, str. 19).

²⁴⁾ „... Cela dosadašnja istorija s izuzetkom prvobitnog stanja, bila istorija klasnih borbi, da su te društvene klase, koje se među sobom bore, uvek proizvod produkcioni i prometnih odnosa, jednom rečju — ekonomskih odnosa svoje epohe: da prema tome, ekonomska struktura društva uvek čini realnu osnovu kojom se, u krajnjoj liniji, objašnjava celokupna nadgradnja pravnih i političkih ustanova, kao i religioznih, filozofskih i ostalih pretstava svakog jedinog istorijskog perioda”. (F. Engels: Ibid str. 130).

izvodnim odnosima.²⁵⁾ Taj antagonizam razrešava se u korist proizvodnih snaga, kvalitativnom smenom jednog društvenog sistema, novim i naprednijim sistemom produkcionih odnosa koji će pružiti dovoljno prostora za dalji progres proizvodnih snaga.

Na toj osnovi, protivurečnosti razvojnih tendencija proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, Marks objašnjava nužnost istorijske sukcesije društveno-ekonomskih sistema, a sledstveno tome i prolaznost buržoaskih odnosa proizvodnje i neminovnost smene kapitalizma, socijalizmom koji razrešava nagomilane protivurečnosti kapitalističkih društvenih odnosa.²⁶⁾

Međutim ne treba zaobići činjenicu, koja je od izuzetnog značaja za savremenu epohu transformacije u socijalizam, da sa kapitalizmom, istorija ljudskog društva ulazi u poslednju etapu klasnog odnosa, te da na taj način, kapitalizam pretstavlja završnu kariku civilizacijske epohe, koju je Marks nazvao predistorijom ljudskog društva.²⁷⁾ Kapitalizam, pored toga što stvara i reprodukuje sopstvene protivurečnosti, u svom ekonomskom biću ubrzano kumulira ukupne protivurečnosti imanentne epohi civilizacije. Naime, buržoaska revolucija je otvorila novu stranicu u istoriji razvoja društvenih odnosa omogućivši strukturom proizvodnih odnosa do tada nezapamćen razmah proizvodnih snaga, ali je, istovremeno označila početak procesa kojim se zatvara krug civilizacijske epohe. Epohe, u kojoj društvena moć rezultira supremacijom privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju.

Kapitalizam, kao društveno — istorijski i objektivni proces, predstavlja samo jedan fragment jedne duže krive linije koju je ljudsko društvo prešlo u svom razvoju. On (kapitalizam) preuzimajući celokupni sadržaj razvoja procesa rada (koji je adekvatan porastu produktivnosti rada) prethodnih društveno — ekonomskih formacija, uključivši ga u u svoju ekonomsku strukturu, u do tada neviđenim razmerama, razvija proizvodne snage društva i društveni karakter proizvodnje. Istovremeno, antagonistički oblik odnosa proizvodnje, sada izražen u suprotnosti između kapitala i rada, postavlja granice daljem progresu proizvodnih snaga. Suprotnost između kapitala i rada, posredovana i ostvarivana zakonom viška vrednosti, razrešava se uklanjanjem uskih granica ekonomskih odnosa kapitalizma, sa kojima narasle društvene materijalne proizvodne snage dolaze u sukob. „S jedne strane, dakle, kapitalistički

²⁵⁾ „Na izvjesnom stupnju svoga razvitka materijalne proizvodne snage društva dolaze u protivrečje sa postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije”. (K. Marks; Prilog kritici političke ekonomije, Predgovor, Marks—Engels, Dela, Beograd, „Prosveta”, 1979, Tom XX, str. 332).

²⁶⁾ Marks ne iskazuje ovakav stav na osnovu analogije, već na osnovu temeljne analize sopstvenih protivurečnosti kapitalizma izvlači zaključke o neminovnosti sloma kapitalizma.

²⁷⁾ „Buržoaski odnosi proizvodnje jesu poslednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individuuma, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva stvaraju materijalne uslove za rješenje tog antagonizma. Zato se sa tom društvenom formacijom završava prehistorija ljudskog društva”. (K. Marks; Ibid. str. 333).

način proizvodnje sam pruža dokaz osvojene sposobnosti da i dalje upravlja proizvodnim snagama. S druge strane, same te proizvodne snage sa sve većom silom gone na ukidanje protivurečnosti, neodoljivo traže da se oslobode svog svojstva kao kapitala, da im se stvarno prizna karakter društvenih proizvodnih snaga²⁸⁾

Snage koje se okreću protiv kapitalističkog sistema odnosa proizvodnje i koje uklanjaju uske granice kapital odnosa razvoju proizvodnih snaga su produkt samog kapitalizma: krupna društvena proizvodnja (podruštvljeni proces proizvodnje) kao ekonomska pretpostavka socijalizma i moderna radnička klasa kao subjekt revolucionarne rekonstrukcije kapital odnosa.

C) Podruštvljavanje proizvodnje je istorijska tendencija kapitalističkog sistema odnosa proizvodnje.

Jedan od najznačajnijih procesa u sistemu kapitalističkih produkcionih odnosa, a koji nasleđuje iz predhodnih društvoekonomskih formacija i dalje ga razvija, je silovita tendencija podruštvljavanja proizvodnje. Osnovni elementi ove tendencije jesu međusobni i tesno povezani odnosi razvoja društvene podele rada i proizvodnih snaga. Razvoj društvene podele rada (uslovljena specijalizacijom, racionalizacijom procesa proizvodnje, kooperacijom, tehničkim progresom itd.) i razvoj proizvodnih snaga, predstavljaju supstrat i kvintasencu razvitka društva kao prirodno — istorijskog procesa. Proizvodne snage i društvena podela rada su dva međusobno povezana i uslovljena činioca, koji sukcesivno menjaju mesto uzroka i posledice i neprestano kao objektivna zakonitost utiču na prevazilaženje dostignutog stepena razvoja društva, te se istovremeno pojavljuju i kao ključni dinamički elementi u kretanju društva ka višim oblicima organizacije društvene proizvodnje.

Robna proizvodnja, kao posledica interakcije društvene podele rada i razvoja proizvodnih snaga, u kapitalističkom sistemu odnosa proizvodnje, postaje dominantnim oblikom proizvodnje u kome se proces podruštvljenog rada i proizvodnje ispoljava preko vrednosti robe, — kao odnosi među proizvođačima kvantitativno određenim odnosima njihovih proizvoda. Sa kapitalističkom robnom proizvodnjom, proces podruštvljavanja rada i proizvodnje dobija nove podsticaje, a zavisno od faza u razvitku kapitalizma, instrumenti (zakonitosti) su različiti: konkurencija, akcionarska društva, koncentracija i centralizacija kapitala, scijentizacija procesa proizvodnje, izvoz kapitala itd. Kapitalistička robna proizvodnja, uključujući i svetsko tržište, jer se kapitalizam konstituiše kao svetski sistem, objedinjuje sve faktore i subjekte ekonomskih aktivnosti u jedan gotovo koordinatni sistem međuzavisnosti, tako da *„pod podruštvljenjem proizvodnje treba razumeti takvu sveopću međusobnu povezanost proizvođača da svako narušavanje poretka na jednoj točki društvene proizvodnje povlači za sobom narušavanje na njezinim drugim tačkama. Podruštvljenje je izraz društvenosti proizvodnje”*.²⁹⁾ (Podvukao B. Čosić).

²⁸⁾ F. Engels: Razvoj socijalizma od utopije do nauke, Marks — Engels, Izabrana dela u dva toma, Tom II, „Kultura”, Beograd, 1950, str. 142.

²⁹⁾ B. Čosić: Socijalizam kao svetski proces, Politička ekonomija socijalizma, „Informator”, Zagreb, 1971, str. 53—54.

Napomenimo, da je podruštvljenje rada i proizvodnje u kapitalizmu teklo kroz određene procese i faze, te da je posredovano, kao što smo gore napomenuli, određenim instrumentima (zakonitostima). Plastično i detaljno, proces podruštvljavanja proizvodnje i rada opisao je V. I. Lenjin u svom poznatom delu „Razvitak kapitalizma u Rusiji”, navodeći sedam procesa, kroz koje se odvijalo podruštvljenje proizvodnje i rada u kapitalizmu. „Podruštvljavanje rada koje vrši kapitalizam ispoljava se u sledećim procesima. Prvo, sam porast robne proizvodnje ruši rascepanost sitnih privrednih jedinica koja je svojstvena prirodnoj privredi i povezuje sitna lokalna tržišta u jedno ogromno nacionalno (a zatim u svetsko) tržište. Proizvodnja za sebe pretvara se u proizvodnju za čitavo društvo, i ukoliko je kapitalizam jače razvijen, utoliko protivurečnost između ovog kolektivnog karaktera proizvodnje i individualnog karaktera prisvajanja postaje jača. Drugo, umesto ranije rascepanosti proizvodnje, kapitalizam stvara dotad neviđenu koncentraciju proizvodnje, i u poljoprivredi i u industriji. To je najjasnije i najreljefnije, ali nipošto ne i jedino ispoljavanje osobenosti kapitalizma koju razmatramo. Treće, kapitalizam potiskuje one oblike lične zavisnosti koji su činili neodvojivi deo prethodnih sistema privrede. U Rusiji se progresivnost kapitalizma u ovom pogledu naročito oštro ispoljava, jer je lična zavisnost proizvođača postojala kod nas (a jednim delom postoji i dalje sve do danas) ne samo u poljoprivredi nego i u prerađivačkoj industriji („fabrike” s radom kmetova), u rudarskoj industriji, u ribarstvu itd.; u poređenju s radom zavisnog ili podjarmljenog seljaka rad radnika u slobodnom najmu predstavlja u svim oblastima narodne privrede progresivnu pojavu. Četvrto, kapitalizam neminovno stvara pokretljivost stanovništva koja u ranijim sistemima društvene privrede nije bila potrebna, a bila je u njima i nemogućna u iole širem obimu. Peto, kapitalizam stalno smanjuje deo stanovništva uposlenog u poljoprivredi (u kojoj vladaju najzaostaliji oblici društveno-privrednih odnosa), a povećava broj krupnih industrijskih centara. Šesto, kapitalističko društvo povećava potrebu stanovništva za savezom, za udruživanjem i daje tim udruženjima naročiti karakter u poređenju sa udruženjima ranijih vremena. Rušeći uske, lokalne, staleške saveze srednjovekovnog društva, stvarajući žestoku konkurenciju, kapitalizam u isto vreme razdvaja celokupno društvo na krupne grupe lica koja imaju različit položaj u proizvodnji i daje ogroman impuls za udruživanje unutar svake takve grupe. Sedmo, sve navedene promene starog privrednog uređenja izazvane kapitalizmom, neizbežno vode i promenama duhovnog lika stanovništva. Skokoviti karakter ekonomskog razvitka, brzi preobražaj metoda proizvodnje i njena ogromna koncentracija, nestajanje svakojakih oblika lične zavisnosti i patrijarhalnosti u odnosima, pokretljivost stanovništva, uticaj krupnih industrijskih centara itd. — sve to ne može da ne vodi dubokoj promeni samog karaktera proizvođača i mi smo već imali prilike da podvučemo odgovarajuća zapažanja ruskih istraživača”.³⁰⁾

Lenjin istovremeno zaključuje: da je pored povećanja produktivnosti rada, podruštvljavanje procesa proizvodnje i rada, druga velika,

³⁰⁾ V. I. Lenjin: Razvitak kapitalizma u Rusiji, Dela, „Yugoslaviapublic”, Beograd, 1973, tom III, str. 445—446.

pozitivna i progresivna tendencija buržoaske društveno-ekonomske formacije u razvoju ljudskog društva.³¹⁾

Savremeni kapitalistički način proizvodnje, karakteriše ono, što je Marks anticipirao, buržoaski teoretičari mu dali ime, a Lenjin teorijsko i naučno objašnjenje — imperijalizam!

Marks je snagom svog naučnog genija, i ako nije doživeo prelazak kapitalizma u monopolistički stadij, na osnovu analize ekonomske osnove klasičnog kapitalizma, anticipirao nastanak i značenje monopola u razvoju kapitalizma. Marks je uvideo vezu između monopola i konkurentskog kapitalizma. Konkurencija kao instrument regulisanja odnosa osamostaljenih proizvođača, vodi koncentraciji proizvodnje i centralizaciji kapitala, što je uslov nastanka monopola. Naravno, monopol ne ukida konkurenciju, već je u znatnoj meri ograničava, ali što je značajnije, monopol ubrzava proces podružljavanja rada i nadomešćuje ograničene mogućnosti konkurencije da stimulira razvoj proizvodnih snaga, „... dalje podružljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno iskorišćavanje, dakle zajednička sredstva za proizvodnju, a otud i dalja eksproprijacija privatnih sopstvenika, dobijaju nov oblik. Ono što se sada ima da ekspropriše nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike. — Ova eksproprijacija vrši se igrom unutrašnjih zakona same kapitalističke proizvodnje, centralizacijom kapitala. Jedan kapitalista ubija mnoge. Ruku pod ruku s ovom centralizacijom, ili eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmeru, . . .”³²⁾

Pored konkurencije, moćne poluge koncentracije i centralizacije proizvodnje i kapitala su akcionarska društva. Marks je analizirajući uticaj akcionarskih društava na proces koncentracije i centralizacije kapitala, pored ocene, da je to forma organizacije kapitalističke privrede koja ogromno povećava razmere proizvodnje — nedostupne pojedinačnim kapitalistima, anticipirao i ulogu države u formiranju monopola, što je kasniji razvitak kapitalizma i potvrdio. „Ovo ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje u okviru samog kapitalističkog načina proizvodnje, a stoga protivrečnost koja sama sebe ukida, a koja se prima facie predstavlja jednostavno kao tačka prelaza u jedan novi oblik proizvodnje. Zatim se kao ovakva protivrečnost predstavlja u pojavi. U izvesnim oblastima ona uspostavlja monopol i stoga izaziva mešanje države. Ona reprodukuje jednu novu finansijsku aristokratiju, novu vrstu parazita u vidu projektanata, osnivača (Gründer) i čisto nominalnih direktora; čitav sistem podvaljivanja i prevare u pogledu osnivanja, izdavanja akcija i trgovine sa akcijama. To je privatna proizvodnja bez kontrole privatne svojine”³³⁾

Marks ukazuje na posledice ubrzanog procesa podružljavanja proizvodnje; neminovnost transformacije kapitalizma u monopolistički stadij, ali i na nov stepen protivrečja kapitalističkog načina proizvod-

³¹⁾ „Progresivnu istorijsku ulogu kapitalizma možemo rezimirati u dva kratka stava: povećanje produktivnih snaga društvenog rada i njegovo podružljavanje”. (V. I. Lenjin; Ibid. str. 444).

³²⁾ K. Marks: Kapital, Marks—Engels, Dela, „Prosveta”, Beograd, 1970, tom XXI, str. 672.

³³⁾ K. Marks: Ibid., tom XXIII, str. 372.

nje do kojeg dovodi koncentracija i centralizacija kapitala-komponenti formiranja monopola. „Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podružtvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi svoju kapitalističku ljusku. Ona se razbija. Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju eksproprisani”³⁴⁾

Liberalni kapitalizam, logikom svojih fundamentalnih zakonitosti, biva na određenom stupnju svog razvitka, zamenjen monopolističkim kapitalizmom. Slobodna konkurencija, bitna za funkcionisanje robne proizvodnje, na višem stupnju razvoja kapitalizma, nije više karakteristična. Monopol sa krupnom proizvodnjom, kojoj se nije mogla suprotstaviti sitna proizvodnja, ograničava konkurenciju, ali je ne ukida, već joj daje nove karakteristike. Sitni proizvođači propadaju ili postaju afilijacije monopola, a krupni proizvođači ostaju i ekonomski sve više jačaju. Konkurencija postaje sredstvom eliminacije mnogih kapitalista, od male grupe jakih kapitalista. Koegzistencija konkurencije i monopola uslovljava fundamentalne i razarajuće protivurečnosti u ekonomskoj organizaciji kapitalističkog načina proizvodnje. Monopol označava zrelu fazu kapitalizma, u kojoj se javljaju uzroci dezintegracije kapitalističkog načina proizvodnje, i otvara mogućnost za prelaz u više ekonomsko društveno uređenje — socijalizam. „Privatnu svojину stečenu sopstvenim radom, koja počiva tako reći na srašćenju pojedinačne nezavisne radne individue s njenim uslovima rada, potiskuje kapitalistička privatna svojina koja počiva na eksploataciji tuđeg, ali formalno slobodnog rada. — Čim je ovaj preobražajni proces u dovoljnom stepenu doveo do raspada starog društva u dubinu i širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi uslovi rada u kapital, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podružtvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno iskorišćavana, dakle zajednička sredstva za proizvodnju, a otud i dalja eksproprijacija privatnih sopstvenika, dobijaju nov oblik. — Pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu individua, u kapitalističku svojinu jeste, naravno, nesravnjivo dugotrajniji, mučniji i teži proces nego pretvaranje kapitalističke svojine, koja stvarno već počiva na društvenom karakteru proizvodnje, u društvenu. Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovde se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narode mase”³⁵⁾

D) Kraj devetnaestog veka i početak dvadesetog veka je vreme u kome se odvijaju dramatične promene u ekonomskom biću kapitalizma. Bitna odlika te promene je, uloga monopola u funkcionisanju kapitalističkog načina proizvodnje i prelazak kapitalizma u fazu imperijalizma. Da pomenemo, monopoli su se pojavljivali i pre imperijalizma, no bili su prolazna pojava. Tek na visokom stupnju razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, postaju odlučujući faktor ukupnog procesa društvene reprodukcije.

³⁴⁾ K. Marks: Ibid., tom XXI, str. 672.

³⁵⁾ K. Marks: Ibid., tom XXI, str. 671—673.

Promene, nastale, prelaskom kapitalizma u fazu imperijalizma odrazile su se na ukupnom društvenom planu. Imajući u vidu, samo ekonomske karakteristike, po Lenjinu, te karakteristike bile bi sledeće;³⁶⁾

- 1) Koncentracija i centralizacija proizvodnje i kapitala i stvaranje monopola (što je i najbitnija karakteristika, pa otuda se imperijalizam često naziva monolističkim stadijem kapitalizma).
- 2) stapanje industrijskog i bankovnog kapitala i stvaranje finansijskog kapitala i finansijske oligarhije.
- 3) izvoz kapitala.
- 4) ekonomska podela sveta
- 5) teritorijalna podela sveta.

Najznačajnija karakteristika imperijalizma — tendencija džinovske koncentracije i centralizacije kapitala i stvaranje monopola, rezultira ubrzanim procesom podružtvljavanja proizvodnje i rada. „Konkurencija se pretvara u monopol. Rezultat je džinovski napredak podružtvljavanja proizvodnje. Specijalno se podružtvljava i proces tehničkih pronalazaka i usavršavanja. — Kapitalizam u svom imperijalističkom stadiju dovodi sasvim do najsvestranijeg podružtvljavanja proizvodnje, on uvlači, tako reći, kapitaliste, protiv njihove volje i svesti, u neki novi društveni poredak, u prelazni poredak od potpune slobode konkurencije k potpunom podružtvljenju”.³⁷⁾

Proces koncentracije i centralizacije možemo pratiti kroz spektar raznolikih pokazatelja: koncentracija radne snage, dohotka i prihoda, proces fuzija, organizacioni oblici povezivanja monopola i monopolističkih saveza itd.

Koncentracija radne snage u svim zemljama, razvijene kapitalističke produkcije. Proces se ogleda kako u opadanju broja preduzeća koja zapošljavaju manji broj radnika, tako i u porastu učela preduzeća u nacionalnoj proizvodnji koja zapošljavaju veći broj radnika. Tako, na primer, u SAD, najtipičnijoj zemlji savremenog kapitalizma:

Br. proizvodnih pred. koja zapošljavaju:	1909	1914	1929	1955 ³⁸⁾
od 0 do 4 radnika	13628	74766	102097	
od 5 do 100 radnika	91697	86141	88797	
od 101 do 500 radnika	11021	10972	13275	22395
od 501 do 1000 radnika	1223	1200	1579	2682
više od 1000 radnika	540	577	921	2106

Sličan je proces i u ostalim kapitalističkim zemljama. „U Nemačkoj je, na primer, broj preduzeća do 10 radnika opao sa 65,9% (1882) na 39,4% (1925) da bi se broj preduzeća u privredi sa više od 200 radnika

³⁶⁾ V.I. Lenjin: Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma, „Kultura”, Beograd, 1967.

³⁷⁾ V. I. Lenjin: Ibid. str. 34—35.

³⁸⁾ E. Mandel: Rasprava o marksističkoj ekonomiji, „Veselin Masleša”, Sarajevo, 1970, druga knjiga, str. 11.

u istom periodu popeo sa 11,9% na 23,5% a broj preduzeća koja zapošljavaju više od 500 radnika popeo sa 9,3% na 19,3% (odn. 29,8% 1955 godine)³⁹⁾

Svojevrsan uvid u proces koncentracije i podruštvljenja proizvodnje, pokazuje nam na određeni način društveno-profesionalna struktura zaposlenih u nacionalnim ekonomijama kapitalističkih zemalja, odnosno, bolje rečeno, polarizovani odnos između kapitala i rada.

(u %)⁴⁰⁾

	Njemačka	Belgija	Fran-cuska	Ita-lija	Holan-dija	Velika Britanija
Poljoprivreda	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	32,55	54,65	37,33	36,45	34,67	31,08
Radnici i službenici	67,45	45,36	62,27	63,35	65,33	68,92
Industrija	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	7,10	12,79	11,68	15,29	12,97	3,23
Radnici i službenici	92,90	87,21	88,33	84,71	87,03	96,77
Trgovina i transport	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	16,16	32,49	26,31	22,59	26,72	11,68
Radnici i službenici	83,84	67,51	73,69	77,41	73,28	88,72
Sektor usluga	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	10,15	16,13	11,53		11,39	8,16
Radnici i službenici	89,85	83,87	88,47		88,11	91,84
Ukupno za celu privr.	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Vlasnici	13,39	22,72	21,41	24,20	19,44	7,64
Radnici i službenici	86,61	77,28	78,69	75,80	80,56	92,36

Uverljivu sliku od koncentracije radne snage, daje koncentracija dohotka i koncentracija prihoda. Evo kako to izgleda u SAD.

Društva čiji je godišnji neto-dohodak⁴¹⁾

	1918	1929	1937	1942
	%	%	%	%
manje od 50.000 dolara	8,17	7,06	6,76	3,34
između 50 i 500.000 dolara	24,58	19,31	20,09	14,69
između 500.000 i 5 mil.	33,08	27,52	32,05	31,28
više od 5 mil. dolara	34,17	46,11	41,12	50,69

Jednom započeti proces koncentracije i centralizacije ubrzano se kreće, dovodeći skoro do apsolutne prevlasti monopola u proizvodnji, kako na unutrašnjem, tako i na svetskom tržištu.

³⁹⁾ Preneta fusnota sa 21 strane, I. Maksimović: Politička ekonomija, „Savremena administracija“, Beograd, 1979, str. 400.

⁴⁰⁾ B. Cosić: Op. cit., str. 56.

⁴¹⁾ E. Mandel: Ibid., str. 13.

Proizvodi za koje jedna jedina kompanija proizvodi 50% ili više od ukupne vrijednosti: (u SAD)⁴²⁾

— aparati za gašenje požara	85%
— amaterski filmovi	85%
— konusni ležaji	80%
— supe u konzervama	66%
— kuglični ležaji	60%
— žarulje	59%
— linoleum	58%
— mašine — vezačice	56%
— limene konzerve	55%
— sirovi aluminijum	55%

Kao što se vidi iz ovih podataka, jedno jedino, ili mali broj preduzeća kontroliše značajan deo proizvodnje, što im omogućuje da za kraći, ili duži period fiksiraju cene, te postaju nezavisni od konjunktura na tržištu. E. Mandel nam prezentira jedan, zaista, frapantan primer. „Američki trust General Electric dobio je 1928. godine potpuni monopol nad američkim tržištem tečnog tungstena, neophodne legure za mašine-alatljike sa velikom brzinom. Kao posljedica ovog monopola, cijena tečnog tungstena skočila je od 50 dolara na 453 dolara po livri i zadržala se za vrijeme cijele krize do 1936. godine. Troškovi proizvodnje bili su 8 dolara”.⁴³⁾

Vrlo brzo, monopolima, granice nacionalnog tržišta postaju pretesne i monopoli se okreću svetskom tržištu, tim više što zahuktala privreda razvijenih kapitalističkih zemalja zahteva sirovine. Nastaje pohod monopola na svetsko tržište, najpre ka izvorima sirovina, a potom se infiltriraju u sve pore ekonomskog života celokupnog sveta.

Svjetski dio proizvodnje, koji karteli kontroliraju u određenim momentima⁴⁴⁾

	Godina	% svjetske proizvodnje
Kartel kaučuka	1940	97%
„ fosfata	1937	92%
„ dijamanta	1939 više od	90%
„ bakra	1939 „	90%
„ cementa	1937	92%
„ potaše	1939	91%
„ stakla za flaše	1932	91%
„ elektr. lampi	1939	90%
„ šećera	1937	85%
„ kalaja	1939	83%
„ vještačke svile	1929	70%
„ sintet. azota	1932	67%
„ (evropski) drveta	1936	75%
„ (evropski) čelika	1929	32%
„ (evropski) čelika	1936	40%
		70% svet. izvoza

⁴²⁾ E. Mandel: Ibid., str. 25.

⁴³⁾ E. Mandel: Ibid., str. 25, fusnota.

⁴⁴⁾ E. Mandel: Ibid., str. 99.

Velika ekonomska kriza 1929/1933 uzdrmala je kapitalistički način proizvodnje. Otkazuju vitalne funkcije kapitalističkog sistema društvene reprodukcije: zakon krize (izostaje regulatorna funkcija krize hiperprodukcije), i zakon prosečnog profita. Međutim, s druge strane kriza je dovela do novog prodora koncentracije i centralizacije kapitala. U suštini, osnova kapitalističke produkcije ostaje monopol, samim tim i opšti zakoni monopolskog kapitalizma, koncentracije i centralizacije kapitala, monopolski profit i monopolske cene i dalje deluju, ali „novo je međutim u intenzitetu delovanja ovih zakona”.⁴⁵⁾ Monopolski kapitalizam se transformiše, „kao i liberalni, i monopolski kapitalizam doživljava svoju evoluciju u vremenu”, u pravcu korporacije⁴⁶⁾ i multinacionalne kompanije, konglomeratskoj proizvodnji, ekspanziji, podvlašćivanju svih oblika ekonomskih aktivnosti.

O džinovskoj koncentraciji u savremenim uslovima može se suditi po sledećim podacima, koje objavljuje vodeći časopis poslovnog sveta SAD „Forčen”:⁴⁷⁾

Iz podataka se mogu izvući veoma interesantni zaključci: čak 10 kompanija među prvih 12 je iz SAD, dok su samo 4 kompanije iz Velike Britanije među 50 najvećih u svetu, nekada prve sile kapitalizma. Odnos snaga među kapitalističkim zemljama se izmenio. Dalje, primetna je velika razlika u organskom sastavu kapitala: FIAT sa 200.000 zaposlenih ostvaruje 450.000 dolara profita, dok Exxon sa 137.000 zaposlenih ostvaruje gotovo 2,5 milijardi dolara profita. Prevlast američkog kapitala je očigledna: 10 kompanija među 12 prvih drže 60% ukupnog prometa cele grupe, 56% kapitala, 53% radne snage, a američke firme ostvaruju 71% ukupnog čistog profita svih 50 džinova. Primetan je prodor japanskih i nemačkih monopola itd.

Važne komponente u novom prodoru koncentracije u savremenim uslovima su: samofinansiranje i scijentizacija procesa proizvodnje u krupnoj društvenoj proizvodnji.

Samofinansiranje, koje omogućuje monopolima samostalnost, ostvaruje se ubrzanom amortizacijom i nepodeljenom dobiti.

Učešće nepodeljene dobiti i amortizacije u finansiranju investicija u prerađivačkoj industriji 1961—1964.⁴⁸⁾

(% godišnjih bruto-investicija)

Zemlja	Amortizacija	Nepodeljena dobit	Ukupno
SAD	76,5	22,8	99,3
Velika Britanija	—	—	91,0
SR Njemačka	63,0	16,0	79,1
Francuska	—	—	61,9

⁴⁵⁾ I. Maksimović: Op. cit. str. 433.

⁴⁶⁾ „Korporacija predstavlja savremeno kapitalističko monopolističko najčešće (oligopolističko) preduzeće. (I. Maksimović: Ibid str. 437).

⁴⁷⁾ Politika, 2 septembar 1974.

⁴⁸⁾ B. Čosić: Op. cit. str. 53.

PEDESET NAJJAČIH NA ZAPADU

Rang	Ime firme	Sedište	Promet	Kapital	Čist profit	Broj zapos.
1.	General Motors	Detroit (SAD)	35,798,289	20,296,861	2,398,103	810,920
2.	Exxon	Njujork (SAD)	25,724,319	25,079,494	2,443,286	137,000
3.	Ford Motor	Deborn (SAD)	23,015,100	12,954,000	906,500	474,318
4.	Royal Dutch / Shell Group	London / Hag	18,672,150	22,797,257	1,789,248	168,000
5.	Chrysler	Detroit (SAD)	11,774,372	6,104,898	255,445	273,254
6.	General Electric	Njujork (SAD)	11,575,300	8,324,200	585,100	388,000
7.	Texaco	Njujork (SAD)	11,406,876	13,595,413	1,292,403	74,918
8.	Mobil Oil	Njujork (SAD)	11,390,113	10,690,431	849,312	73,900
9.	Unilever	London (V. Britanija)	11,009,559	5,675,732	423,284	353,000
10.	International Business Machines	Armonk (SAD)	10,993,242	12,289,489	1,575,467	274,108
11.	International Tel. 8. Tel.	Njujork (SAD)	10,183,035	10,132,571	527,837	438,000
12.	Gulf Oil	Pitsburg (SAD)	8,417,000	10,074,000	800,000	51,600
13.	Philips' Gloeilampenfabrieken	Eindhoven (Holandija)	8,108,065	8,557,383	323,096	402,000
14.	Standard Oil of California	San Francisko (SAD)	7,761,835	9,082,248	843,577	39,269
15.	British Petroleum	London (V. Britanija)	7,725,980	10,413,638	760,539	68,700
16.	Nippon Steel	Tokio (Japan)	7,628,385	9,082,185	195,545	96,841
17.	Western Electric	Njujork (SAD)	7,037,290	4,828,143	315,305	206,608
18.	U. S. Steel	Njujork (SAD)	6,951,905	6,918,535	325,758	184,794
19.	Volkswagenwerk	Volfsburg (SR Nemačka)	6,412,056	4,792,851	73,071	215,058
20.	Hitachi	Tokio (Japan)	5,971,604	7,308,536	292,071	150,834
21.	Westinghouse Electric	Pitsburg (SAD)	5,702,310	4,407,665	161,928	194,100
22.	Farbwerke Hoechst	Frankfurt (SR Nemačka)	5,590,817	5,878,960	176,330	155,450
23.	Daimler-Benz	Štutgart (SR Nemačka)	5,550,899	2,161,425	97,527	155,973
24.	Toyota Motor	Tojoda (Japan)	5,547,425	3,696,562	277,807	56,932
25.	Siemens	Minhen (SR Nemačka)	5,522,688	6,183,658	161,897	303,000
26.	Standard Oil (Ind.)	Čikago (SAD)	5,415,976	7,018,013	511,249	46,589
27.	B A S F	Ludvigshafen (SR Nemačka)	5,383,585	4,841,299	194,144	52,230
28.	ICI (Imperial Chemical Industries)	London (V. Britanija)	5,308,578	6,442,158	449,510	199,000
29.	E. I. Du Pont de Nemours	Vilmington (SAD)	5,275,600	4,832,200	585,600	118,423
30.	Mitsubishi Heavy Industries	Tokio (Japan)	5,226,713	8,066,914	109,596	114,321
31.	Neslé	Vevi (Švajcarska)	5,205,229	3,828,999	217,783	127,801
32.	General Telephone 8. Electronics	Stamford (SAD)	5,105,296	10,749,370	352,076	196,000
33.	Shell Oil	Hjuston (SAD)	4,883,808	5,381,164	332,694	32,080
34.	Nissan Motor	Tokio (Japan)	4,883,494	5,059,173	150,985	84,505
35.	Goodyear Tire 8. Rubber	Akron (SAD)	4,675,265	3,871,043	184,756	152,929
36.	Renault	Bulonj-Bilankur (Francuska)	4,655,696	1,818,269	12,902	170,000
37.	Bayer	Leverkuzen (SR Nemačka)	4,653,665	5,019,888	164,866	109,831
38.	Montedison	Milano (Italija)	4,452,335	5,726,659	57,181	157,000
39.	Matsushita Electric Industrial	Osaka (Japan)	4,409,465	3,934,661	252,434	85,306
40.	British Steel	London (V. Britanija)	4,289,512	3,560,746	120,831	225,000
41.	E N I	Rim (Italija)	4,280,043	8,706,788	64,982	81,221
42.	R C A	Njujork (SAD)	4,246,800	3,300,800	183,700	126,000
43.	August Thyssen-Hütte	Duisburg (SR Nemačka)	4,243,456	3,570,133	61,240	92,245
44.	Continental Oil	Stamford (SAD)	4,224,004	3,693,265	242,664	39,796
45.	International Harvester	Čikago (SAD)	4,192,544	2,812,667	114,296	107,890
46.	A E G - Telefunken	Berlin / Frankfurt	4,186,977	2,724,685	30,135	174,900
47.	L T V	Dalas (SAD)	4,177,057	1,829,145	49,888	65,700
48.	Bethlehem Steel	Betleem (SAD)	4,137,633	3,919,264	206,609	118,000
49.	Fiat	Torino (Italija)	4,074,914	3,173,144	450	200,575
50.	Cie Française des Pétroles	Pariz (Francuska)	4,000,034	5,236,359	197,028	27,600
UKUPNO:			391,118,293	360,443,141	22,698,035	8,650,919

Ķompleksna primena nauke u procesu proizvodnje, najimpresivnije utiĶe na proces koncentracije u savremenim uslovima, dajuĶi na taj naĶin, završnu glazuru procesu podruštvljavanja proizvodnje. Ogromna sredstva se ulažu u „industriju znanja”. „Još 1930 godine u SAD se za znanstveno-istraživaĶki rad odvajalo svega 0,2% društvenog proizvoda. Već 1950. izdvaja se oko 1,0%, a 1965 cijelih 3,4% — što iznosi oko 110 dolara po stanovniku. Druge razvijene kapitalistiĶke zemlje izdvajaju te godine znatno manje (Velika Britanija 2,3% društvenog proizvoda, odnosno 39,8% dolara po stanovniku; Francuska 1,9% — odnosno 34,1 dolar (Švedska 1,5% — odnosno 33,5 dolara); SR NjemaĶka 1,4% — odnosno 24,6 dolara; Japan 1,4% — odnosno 6 dolara; Kanada 1,1% — odnosno 22 dolara itd.), ali je za svaku od njih karakteristiĶan i veoma brz porast ovog istraživaĶkog koeficijenta, tj. udjela rashoda za istraživanje i razvoj u društvenom proizvodu. Još sredinom ovog stoljeća jedva da je negde prekoraĶivao 0,5% — dok će krajem ovog stoljeća, prema ocjeni stručnjaka UNESCO-a, iznositi općenito oko 5%. Samo u 5 godina, od 1969. do 1974, u zemljama EZ udvostruĶili su se izdaci za znanstveni rad, tj. porasli su od 2 na preko 4 milijarde dolara”.⁴⁹⁾

Najzad, kao nezaobilazni faktor u procesu koncentracije i centralizacije proizvodnje i podruštvljenja proizvodnje pojavljuje se država. Država postaje ekonomski subjekt, naroĶito nakon velike krize 1929/1933. Interesi države i industrijskog sistema su duboko isprepleteni. Ostvaruju se na principu povratne sprege, „zapravo je industrijski sistem povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj meri samo ispružena ruka države, a država je u mnogome instrument industrijskog sistema”.⁵⁰⁾

Treba reći na kraju, u doba Lenjina monopoli su bili tendencija u razvoju kapitalistiĶkog naĶina proizvodnje. Danas, monopoli predstavljaju dominantan oblik organizacije kapitalistiĶke proizvodnje, tesno povezani sa kapitalistiĶkom državom. Na taj naĶin, kapitalizam je izvršio svoju istorijsku misiju: silno razvio proizvodne snage i dovršio proces podruštvljavanja proizvodnje. Društvenom karakteru rada, odgovara društvena svojina. Kapitalizam nema više svog istorijskog opravdanja, iscrpivši svoje rezerve ekonomske racionalnosti, što Ķini opravdanim egzistenciju jednog istorijskog tipa i naĶina proizvodnje, on mora ustupiti mesto sistemu, koji će biti u stanju da dalje razvija proizvodne snage.

⁴⁹⁾ A. DragiĶević: Aktualna politička ekonomija, „Centar za kulturnu djelatnost SSO, Zagreb, 1979, str. 170.

⁵⁰⁾ J. K. Galbraith: Nova industrijska država, „Stvarnost”, Zagreb, 1970, str. 283.

TOŠIĆ KLIKOVIĆ,
assistant

R É S U M É

Le monde contemporaine, le monde du XX — ème siècle, se caractérise par une tendance très présente: passage du mode de production capitaliste en socialisme. Le procès se déroule par la voie révolutionnaire ou évolutive.

Pénétration du socialisme, érosion du capital-rapport, désaorégation du système colonial — ce sont les témoignages des contradictions d'une nouvelle phase d'évolution historique de la communauté mondiale.

Ces procès sont inévitables à cause d'une développement colossal des forces productives et d'une tendance, de plus en plus expressive, de socialisation de la production et du travail.

La socialisation de la production devient plus intensive avec l'apparition de l'impérialisme et obitent les dimensions mondiales. Monopoles, État en sujet économique, scientification de la production — sont tous facteurs qui finissent la socialisation de la production et ouvrent les possibilités nouvelles de l'expansion du socialisme.